

על ספרים וסופריהם

הרב יהודה לנדמן

עיונים בספר 'מכלול' לרד"ק

הקדמה

רד"ק בספר 'מכלול'

פירושי רבי יוסף קמחי הנזכרים ב'מכלול'

דוגמת 'תשקמו בדמעות שליש'

הקדמה

רבי דוד קמחי, מגדולי המפרשים והמדקקים הראשונים¹, חי לפני כ-850 שנה (מאות י"ב-י"ג) בעיר נרבונה אשר בחבל פרובנס שבין ספרד וצרפת². ממקום ישיבתו בפרובנס מיזג הרד"ק בין תורת מזרח ומערב, בין שלימותו של הדקדוק הספרדי לבין יופייה של הפרשנות המדרשית, בין הגישה העניינית והפילוסופית של ראב"ע ורמב"ם לדרכם הפשטנית והמקורית של רשב"ם וחכמי פרובנס, ובין מסורת פרשנית משפחתית עשירה³ לבין יצירה רבגונית ייחודית ומקיפה. רד"ק מאחד בפירושו עיונים ייחודיים בחקר המסורה⁴, התייחסות שיטתית, מפורטת ורב צדדית להיבטים בלשניים (ניקוד, מבנה, תחביר ומשמעות), הבאה של פירושים שונים והשוואה ביניהם, התייחסות מרחיבה ומבארת למאמרי חז"ל בהלכה

- 1 בידינו פירושו לספר בראשית, נביאים ראשונים ואחרונים, תהלים, משלי (נדפס במ"ק 'הכתר' של בראילון) ודברי הימים, בנוסף לחיבורים אחרים בתחום הדקדוק ('מכלול') על שני חלקיו, ראה להלן) והמסורה ('עט סופר') ועוד.
- 2 פרובנס (פרובינציאה) - מחוז בחלקה הדרומי של צרפת, אשר בימי הביניים היווה איזור נפרד מבחינה פוליטית, תרבותית ולשונית. הוא מיזג מבחינות שונות בין ספרד וצרפת. אביו של ר' דוד קמחי עקר עם משפחתו מספרד, כמו משפחות יהודיות רבות, בעקבות רדיפות המוסלמים באותה עת, והתיישב בעיר נרבונה.
- 3 אביו ר' יוסף קמחי היה פרשן ומדקק. הוא כתב חיבורים בדקדוק ('ספר זכרון', 'ספר הגלוי') ופירושים רבים למקרא, שמעטים מהם הגיעו לידינו (על הספרים משלי, איוב ושיר השירים), אך רבים מפירושו מוטמעים בספרי בניו, ר' דוד ור' משה, ובספרי מחברים רבים אחרים. אחיו הבכור, רבי משה, חיבר אף הוא חיבורים נחשבים בדקדוק ('מהלך', 'שכל טוב' ועוד), ופירושים רבים למקרא, אשר חלקם הגיעו לידינו (פירושו על הספרים משלי, איוב, עזרא ונחמיה [בטעות בספרי עזרא ונחמיה הם רשומים ברוב הספרים תחת שמו של ראב"ע]), וכמו אביו רבים מפירושו מובאים בספרי אחיו ר' דוד, המכנהו 'רבי אחי רבי משה'.
- 4 בין השאר ידועה שיטתו ש'קרי וכתוב' בנ"ך מבטאים ספיקות בנוסח (סוף הקדמתו לנביאים ראשונים; שם"ב טו, כא; ועוד).

ובאגדה, התעסקות בנושאי רקע מקיפים⁵, התעמתות עם פרשנות נוצרית למקרא⁶, וחינוך והוראה לשמירת המצוות וליראת ה'⁷, מלבד, כמובן, פירוש יסודי ומקיף בכל נושא שעסק בו. כל זאת בסגנון נוח, קולח, בהיר ושווה לכל נפש⁸.

נראה שהנקודה המרכזית שבה נפגשים כתבי רד"ק ומפעלי יצירותיו עם דמותו הגדולה כפי שהיא נשקפת מתוכם, היא ההרחבה - הרחבת היריעה והרחבת בית הקיבולת; הרחבת היריעה - ולא הרחבת הדברים! הרחבה כזו המאפשרת לשישה פירושים להתכסות בטלית אחת - ולא כזו המאפשרת לפירוש אחד להתכסות בשש טליתות; הרחבה החולקת את שטחי מחייתה שלה - ולא המצמצמת שטחי מחיה של אחרים. נראה שלא יחמיץ רבינו הזדמנות להעלות צד נוסף, דקות נוספת או גיוון נוסף, כמעייין נובע שמבקש לו עוד דרך להפיץ את מימיו. דומה לפעמים למעיין בפירושי, שככל שמרחיב רבינו את הדברים כן מתרווח המקום, כאותו מכניס אורחים שביתו גדל לפי מספר אורחיו...

תכונה זו בגישתו של רבינו גורמת לו לתת חלק לשבעה וגם לשמונה, להתייחס למכלול הדברים ולא להצטמצם למהלך מסוים - גם במידה שהוא נכון; להכיל את המשותף הגדול בין הדברים ולא את המחלק הקטן; להבין את הכלל מתוך הפרטים, וללמוד את השלם הגדול מסך כל חלקיו. נראה כי בין היתר גישה זו היא שקבעה את מקומו החשוב והעיקרי של רד"ק כמפרש הקלאסי של ספרי הנ"ך, ואף את מקומו הנכבד כאבי תופש כל לשון ומשפט⁹. מה הפלא אם כך שהמליצו עליו המושלים כאות להשפעתו הגדולה: "אם אין קמח אין תורה"¹⁰!

5 ראה לדוגמא דבריו בתהלים קד, ו על היחס בין שטחי הים והיבשה "כפי דעת חכמי המחקר", ועוד שם קב, ה ועוד.

6 בעיקר בפירושי לישעיהו ותהלים.

7 ראה בייחוד הקדמותו הנפלאה לנביאים ראשונים, תחת הכותרת "ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם תהלתו עומדת לעד". נעתיק מעט מדבריו הנחמדים לרוב חשיבותם: "ואמרו, כל העוסק בתורה בלבד דומה כמי שאין לו אלוה, שנאמר 'ללא אלהי אמת וללא תורה'. פירוש, שהלימוד מאין מעשה אינו דבר מועיל, אבל הוא מריע ומזיק לעצמו ולזולתו. ודימו חכמינו ז"ל התלמוד מבלי מעשה למי שבונה ביתו ואינו מצויב לו דלתות, כי בודאי יהיה אותו הבית משולח ונעזב כמדובר, ומקצתם דימו אותו למי שאין לו בית ובונה דלתות לבית, כי טורח הדלתות ללא תועלת הוא".

8 גישתו הפדגוגית והמסבירה של הרד"ק נובעת כנראה הן מאישיותו הגדולה והנאצלת, כפי שאפשר להיווכח מבין השיטין של דבריו (ראה למשל הקטע החותם את ספר השורשים), והן מניסיונו בהוראת התלמוד לצעירי הצאן, כפי שעולה מדבריו בקטע הנ"ל: "ועוד, כי כל ימי התעסקי בו, רוב מלאכתי היה בלימוד הנערים בתלמוד..."

9 ראה למשל הקדמת המפרש ר' משה הע"כ לספר מכלול (דפוס ליק) אשר חק במילים נמלצות את ההערכה הרבה ויוצאת הדופן שנתייחדה לרד"ק כראש ואדון לכל ענייני לה"ק; ממקצת שבחיו שם: "...וחשבו כולם את הספר הזה לתל תלפיות שהכל פונים אליו, תלויים עליו כל שלטי הגיבורים".

10 ע"פ אבות פ"ג מ"ז. מובא ב'שם הגדולים' לחיד"א באות ד (בלשונו מתייחס החיד"א גם לאחיו: "ואמרו עליהם אם אין קמח אין תורה").

רד"ק בספר 'מכלול'

נקודה מרכזית זו בפועלו של רד"ק מפגישה אותנו עם חלק פחות מוכר - אך לא פחות חשוב - ביצירתו. רבות נכתב, נחקר ונלמד אודות פירושי רבינו לתנ"ך, אך חיבורו הראשון, שקדם לפירושו לתנ"ך, ובמידה מסוימת אף מהווה תשתית לפירושו, הינו דווקא ספרו הפחות ידוע - ספר 'מכלול'.

ספר מכלול נכתב על ידי רבינו כספר מסכם ומקצר, "לכלול בו דקדוק הלשון ועניינו על דרך קצרה כדי שיהא נקל לתלמידים ללמוד אותו ולהבין נתיבתו, ויהא מזומן להם בו כל מה שיצטרכו לדקדוק ולעניין"¹¹. את תורת דקדוק לשון הקודש למד רבינו, מלבד מאביו, בעיקר מספריהם של שני גדולי המדקדקים הספרדים¹², ר' יהודה חיוג'¹³ ור' יונה אבן ג'נאח¹⁴, וכדבריו בהקדמתו: "ובאתי כמלקט שיבולים אחר הקוצר, וכמעולל אחר הבוצר, ויצאתי בעקבותיהם לקצר דבריהם ולכתוב ספר, קראתי שמו ספר מכלול". ספר מכלול מהווה מעין חיתום למפעל הגדול של הדקדוק הספרדי שהחל בו ר' יהודה חיוג'¹⁵, וכדרכו של רבינו אף הוא מתאפיין בשיטת ההרחבה וההכללה - לעולם לא יקמץ רבינו בהבאת שיטות שונות וניתוחים שונים למילה כלשהי, ובמקומות רבים אף לא יחתור להכרעה בין השיטות והפירושים. פעמים רבות יקצר ויתמצת רבינו נושאים שהאריכו בו קודמיו, ויפטור אותם בכלל נאה ומנוסח כהוגן¹⁶. באופן כללי מתאמץ רבינו להביא אל בית אוצרותיו ככל אשר תשיג ידו - 'ברוב מטעמים וברוח נדיבה' - הן מבחינת התחומים השונים, הן מבחינת הדוגמאות הרבות והמגוונות. מה נאה אם כן שמו 'מכלול', אשר במילה אחת מעיד על הנחתום וגם על עיסתו.

כאמור - ספר מכלול מחולק לשני חלקים עיקריים, 'חלק הדקדוק' ו'חלק העניין'. במשך הזמן משום-מה הופיעו שני חלקים אלו של הספר כשני ספרים נפרדים¹⁷,

11 מותך הקדמת המחבר לספר מכלול.

12 שם.

13 ר' יהודה חיוג' (המאה העשירית למניינם) נקרא בהקדמת הרד"ק לספר מכלול 'ראש המורים'. ר"י חיוג' נחשב לאבי הדקדוק הספרדי (שהוא באופן כללי הדקדוק המקובל עד ימינו), ותגליתו העיקרית היא שכל השורשים בלשון הקודש בנויים משלושה יסודות (בשונה משיטת הקודמים לו כגון מנחם בן סרוק ודונש בן לברט).

14 ר' יונה אבן ג'נאח (מאות י"א-י"ב למניינם) הרחיב והביא לידי שלימות את שיטתו של ר"י חיוג'; נזכר רבות בספרי רד"ק וראב"ע (שמכנהו לרוב בשמו הלועזי: רבי מרינוס).

15 וכהגדרתו היפה של ידידי הרב יעקב לויפר (שעסוק עתה בההדרת ספר השורשים, החלק השני של ספר מכלול, במסגרת מפעלי 'מכון שלמה אומן'): 'רבינא ורב אשי של הדקדוק הספרדי'.

16 ראה דבריו במכלול חלק הדקדוק, שער הפעלים ד"ה והלמ"ד וכו' (עמוד מה, ב בדפוס ליק), שם מבאר את שימושה של הלמ"ד במשמעות 'את'. רבינו מביא שם מספר דוגמאות אשר במקורן מובאות ב'ספר הרקמה' לר' יונה אבן ג'נאח, אשר בספרו מחלק אותן לחילוקי משמעות נוספים, חילוקים אשר רד"ק מתעלם מהם ב'מכלול'. וכן במקומות רבים.

17 ייתכן בעקבות הידמות לספרו החשוב של ר' יונה אבן ג'נאח 'מחברת הדקדוק', אשר בדומה

אשר הראשון נקרא כשמו המקורי של הספר - 'מכלול', ואילו השני נקרא בשם 'ספר השורשים'. חלק הדקדוק ('מכלול') הינו החלק העוסק בהוראת הדקדוק לחלקיו - הפעלים, השמות והמילים¹⁸, וחלק העניין ('השורשים') הינו בעצם מילון שורשים עברי על פי העקרונות האמורים בחלק הראשון¹⁹.

מלבד חשיבותו של ספר מכלול כשלעצמו כספר עיקרי להוראת לשון הקודש וענייני מסורה רבים²⁰, מהווה ספר זה על שני חלקיו אוצר בלום לפירושים שונים של אבי הרד"ק - ר' יוסף קמחי²¹, ואחיו - ר' משה קמחי²², כמו גם לפירושו של רבינו עצמו לספרים או מקראות שאין בידינו פירושו להם²³. נוסף לכך מהווה ספר זה אף כלי עזר חשוב ביותר כמקור מרחיב ומבאר לפירושי רבינו הקיימים לתנ"ך, אשר פעמים רבות ייסמכו על ידיעת לשון הקודש המבוארת ב'מכלול', וסוף עניינם יובן ויושלם על ידי עיון מוקדם במקורות הדברים ובכור מחצבתם; שהרי כך מנהג הראשונים, לכתוב ספר אחד אשר יבארו בו את הוראת הלשון, וספר נפרד בו יפרשו את המקראות. על כן ראינו ללקט כאן מעט פירושים מקמחא דקמחי, כרגיר מן החול וכטיפה מן הים ביחס למקומות בהם מהווה 'ספר מכלול' מקור חשוב ומשלים לפירושי משפחת קמחי המפוארה.

פירושי רבי יוסף קמחי הנזכרים ב'מכלול'

בחלקו הראשון של ספר מכלול - חלק הדקדוק (סט, ב בדפוס ליק)²⁴, ממשיך הרד"ק ומרחיב את תופעת היפוך האותיות בלשון הקודש שעסק בה לפני כן, כגון:

ל'מכלול' מחולק לשני חלקים: ספר הרקמה (החלק התיאורטי של הדקדוק) וספר השורשים (מילון שורשים עברי).

18 מונח זה משמש בלשון הקדמונים למה שנהוג לכנות כיום 'מיליות' - 'מילות יחס' או 'מילות קישור'.

19 באופן מדויק יותר אפשר להגדיר את 'חלק העניין' כמילון שורשים הבא להורות את משמעותם השונים של השורשים (המילה 'עניין' בלשון הקדמונים משמשת בדומה למושג הלועזי 'סמנטיקה'), ולא ממש כאוסף לקסיקאלי לפי שורשים.

20 נסתפק בהזכרת הערות 'מנחת שי' לר' ידידיה שלמה מנורצי, המהוות את המקור המקובל ביותר לנוסח המקרא בישראל, אשר נדמה שאין עוברים כמה פסוקים בלי שיזכיר את דברי רבינו במכלול.

21 עסק בהם הרבה החוקר יעקב גיל.

22 ראה לעיל הע' 3.

23 פירושי רד"ק על התורה, ירושלים תש"ל.

24 המהדורה המקובלת כיום היא האחרונה מתוך ארבע מהדורות שקדמו לה מאז שנת רפ"ה, והיא נדפסה בעיר ליק בשנת תרכ"ב ע"י המהדיר יצחק ריטטענבערג, על בסיס המהדורה שקדמה לה - מהדורת העכים, שנדפסה בפירודא תקנ"ג ע"י ר' משה העכים זצ"ל יחד עם פירוש שלו על הדף; מהדורה זו (ליק) נדפסה מחדש בשנת תשכ"ו בהוצאת וגשל, והיא המצויה כיום.

פֶּשֶׁב - פְּבֶשׁ; שְׁלֵמָה - שְׁמֵלָה; חֶדֶל - חֶלֶד, ועוד רבים כמותם²⁵, לתחומים נוספים, כדרכו. הרד"ק מבאר שבאותה מידה שתופעה זו חלה על אותיות בתוך המילים, כן היא חלה על מילים בתוך המשפט, ועל מיקומן של אותיות השימוש²⁶ בתוך המשפט²⁷.

נסביר: הרד"ק מביא שם לדוגמא את הפסוק וְכָל הָאֲרֶץ בָּאוּ מִצְרֵימָה לְשִׁבַּר אֶל יוֹסֵף (בראשית מא, נז), ובאמצעות העיקרון של חילוף המילים במשפט (במקביל לחילוף האותיות במילה, כאמור) הוא מרכיב את הפסוק מחגש, כלומר: באו מצרימה אל יוסף לשבור - הסדר השונה של המילים מסביר את המשפט ו'מתרץ' את הקושיילכאורה למה לא נאמר 'לשבור מן יוסף' (כהטעמת רש"י שם)²⁸.

דוגמא נוספת מעניינת כשלעצמה מובאת גם היא שם, ובה אנו נוגעים בעצם בחלק נוסף שהזכרנו, והוא השימוש ב'מכלול' כהשלמה לדברי רבינו עצמו במקומות שלא פירש בספריו הנוספים, או שפירש באופנים אחרים. רד"ק מביא שם על דרך זו של 'היפוך המילים' פירוש נאה שלא נזכר בפירושו לנ"ך - וייתכן שאף חזר בו ממנו, כפי שנראה בהמשך - ומכל מקום לא נותר לפירוש זה זכר אלא בין דפיו של 'מכלול'. רד"ק מביא את הפסוק בתהלים, במזמור 'ברכי נפשי', תְהוֹם פְּלִבוֹשׁ פְּסִיתוֹ עַל הָרִים יַעֲמְדוּ מַיִם (תהלים קד, ו), ובעזרת הכלל האמור של 'היפוך המילים' פותר בדרך פשוטה ומקורית את הקושי שמתמודדים אתו כל המפרשים במקום, כיצד לבאר את חלקו השני של הפסוק "על הרים יעמדו מים"²⁹ - שהרי המים מקומם בתוככי היםים!³⁰ הרד"ק מבאר שם בלשונו התמציתית: "על הרים יעמדו מים, כמו: 'על מים יעמדו הרים', על דרך לְרַקַּע הָאֲרֶץ עַל הַמַּיִם" (תהלים קלו, ו)³¹. כלומר קושיא מעיקרא ליתא, ההרים עומדים על המים כדרך בריאתם, ולא המים עומדים על ההרים! הרד"ק מביא אף את דברי "החכם ראב"ע ז"ל", ש'פירשו כמשמעו על הסדר". כוונתו כנראה לפירושו של ראב"ע לתהלים שם, שפירש כדרך רוב המפרשים,

25 תופעה זו מכונה בלשוננו: שיכול אותיות (אנגרמה).
26 אותיות מש"ה וכל"ב אשר אינן משורש המילה ומצטרפות לראש המילה בהוראות שונות, כגון: ושאתם מים בששון ממעיני הישועה וכד'.
27 תופעה הנקראת בלשונו של הרד"ק 'הפוך', כלומר: 'מקרא הפוך' (עייני פירושו לישעיהו ס, ז; יחזקאל כא, טז; שם כד, יז; שם לט, יא; עמוס ט, יב; תהלים לז, ג; שם עד, ז; ועוד רבים). בלשון רש"י ז"ל מוכרת תופעה זו בכינוי הידוע 'מקרא מסורס'.
28 כן הוא גם בפירוש הרד"ק לבראשית, וכן דעת רש"י, ראב"ע ורשב"ם במקום [מעניין לראות לשון הראב"ע שם המכנה תופעה זו בדומה לרד"ק, בפסוק: 'הפוך'].
29 אף חלקו הראשון של הפסוק סובל פירושים שונים, והמעייני שם בפירושו של רד"ק יוכל למצוא המחשה מאלפת לדרכו השופעת של רד"ק אשר יפרש את המקרא כאופן בתוך האופן, מעשה חושב כולו.
30 המפרשים נוטים לפרש שם "מים" כמי הים, וא"כ מובן הקושי: כיצד יגיעו מי הים לראשי ההרים!?!
31 עייני שם פירושו.

שהכוונה למי הים אשר מכסים הרים תת ימיים, ולכן אין כל צורך לשנות את סדר המילים בפסוק. המעיין שם בדברי ראב"ע ימצא שראב"ע תוקף במילים חריפות את הפירוש שהביא רד"ק במכלול³², וייתכן אולי שבשל כך לא הזכיר רבינו פירוש זה 'על אתר' ביאורו לתהלים. מכל מקום יצאנו נשכרים בפירוש מיוחד ומקורי נוסף, המשלים את ביאורו של רבינו לתהלים.

נחזור לעניין ראשון. רד"ק שם מרחיב עיקרון זה של 'היפוך' אף למיקומן של אותיות השימוש במשפט. במה דברים אמורים? בבואו של יהוא מלך ישראל יזרעאלה אחרי הכותו את יורם בן אחאב, נאמר על איזבל וְתָשָׁם בַּפּוֹךְ עֵינֶיהָ (מלכים ב ט, ל). ה"פוך" הוא הפחול כדברי רד"ק שם, אלא שאם נפרש את בי"ת השימוש³³ כאן כבי"ת המציינת מקום³⁴ ('בי"ת הכלי' בלשון הקדמונים), יישמע כאילו נאמר בפסוק שאיזבל שמה את עיניה בתוך הפוך... לכך מפרש הרד"ק על דרך האמור לעיל, שכשם שאותיות המילה מתחלפות לעיתים ומשנות את סדר מיקומן, וכשם שמילות המשפט נוהגות באותה דרך - כן אות השימוש משנה לעיתים את מיקומה ממילה למילה במשפט; קריאת הפסוק אם כן היא כאילו היה כתוב: 'ותשם פוך בעיניה' - פשוט ומובן!

דוגמת 'ותשקמו בדמעות שלישי'

דוגמא נוספת, והיא הנוגעת לנקודה אליה אנו חותרים, למצוא ביאורים המאירים את דברי אביו ומורו של הרד"ק, ר' יוסף קמחי ז"ל, נמצאת גם היא שם באותו העניין. רד"ק מביא קודם לכן באותו הקשר את הפסוק וְתָשָׁקְמוּ בְּדַמְעוֹת שְׁלִישׁ (תהלים פ, ו). הוא נוטה לבאר בתחילה³⁵ ש"שְׁלִישׁ" הוא כלי גדול, על דרך וְכָל בְּשָׁלֶשׁ עֶפְרַיִם הָאֲרָץ (ישעיהו מ, יב), אלא שלפירוש זה קיים קושי בולט להסביר את משמעות הפסוק מבחינה תחבירית. ושוב הפיתרון לדעת הרד"ק נעוץ באותה דרך: ותשקמו דמעות בשליש - הבי"ת מדלגת למילה הבאה, והרי לנו קינה מושאלת שמשמעה: הבאת עליהם חוק דמעתם כחוק המשקה אשר ישתה האדם תמיד, ביום ובלילה בכוסו³⁶. לאחר מכן מוסיף הרד"ק פירוש נוסף, שבסופו כותב "כן פירשו א"א ז"ל"³⁷, ועל פיו אין סדר המילים 'הפוך' אלא המילים מופיעות כסדרן, ופירוש המילה "שליש" הינו,

32 את הפירוש כמובן, ולא את הרד"ק. ראב"ע קדם כידוע לרד"ק, ולא ייתכן שהתייחס לפירושו.

33 בי"ת היחס, כמקובל היום.

34 אפשר לפרש בי"ת זו גם כבי"ת העזר (בי"ת המשמשת כמו 'עם' בלשון הקדמונים), ולפרש באופן נוסף, כמו שנהג רבינו בפירושו.

35 וכמו כן בפירושו לתהלים.

36 כן נראה בפירושו שם, ואפשר לפרש אף באופן נוסף, כמטאפורה ממש.

37 זו וכיוצא בזו היא הלשון הרגילה שבה מביא רבינו דברי אביו.

כלשונו: "רמז לשלוש גלויות"³⁸. פירוש זה אכן מופיע בספר זכרון לר' יוסף קמחי³⁹ בקצירת דברים דומהד' מקיצי נרדמים עמוד 28 ד"ה שלשה, וזה לשונו: "יש מי שפירש שלוש גלויות"⁴⁰. עד כאן ותו לא. פתח אחד להבנת דברי הריק"ם (=ר' יוסף קמחי) הוא דברי רבינו בפירושו לתהלים שם, לגבי משמעות בי"ת השימוש לפירוש זה. מאחר ולפירוש זה הבי"ת הנוספת הינה שייכת למילה "בדמעות" כהלכתה, ואינה באה כתחליף לשימושה במילת "שליש", נשאלת השאלה מה משמעות בי"ת' זו, הרי לכאורה הניסוח הנכון הוא: 'ותשקמו דמעות שלישי' - אין כל צורך בבי"ת - והמשמעות: ותשקמו את הדמעות⁴¹. על כך עונה רבינו שם שהבי"ת משמשת כאן על דרך לכו לחמו בלחמי ושתו מהיין אשר מסכתי⁴²; וכן לעניינינו באותה דרך: 'השקיתם מדמעות שלישי'.

עדיין נותר להבין כיצד ובאיזה אופן מרמזת מילת "שליש" לשלושת הגלויות עליהם כתב הריק"ם, ובאיזו צורה מתחברת מילה זו לחלק הראשון של המשפט. שהרי אין נראה שלדעת הריק"ם המילה "שליש" מחליפה את המילה "שלוש", והמשמעות היא 'ותשקמו בדמעות שלוש פעמים' - ראשית, מפני שלא מצאנו כזאת באף מקום נוסף; ושנית, אין זכר לכיוון זה בדברי הריק"ם עצמו, שמביא בתחילת דבריו שם את השורש של"ש כשם מספר, ולאחר מכן כשם תואר⁴³ או כמידה, ובין הדברים מביא גם את הפירוש הנזכר בהקשרים אלו. אם הייתה כוונתו לפרשו כמספר - היה לו להסביר חידוש כזה. גם בדברי הרד"ק בתהלים ובמכלול אין זכר לכיוון כזה, וכפי שנראה הרד"ק אף מכוון אותנו בשתי מילים חשובות להסבר שונה אשר הוא ההסבר האמיתי: לאחר שמזכיר את פירוש אביו 'והוא רמז לשלוש גלויות', הוא מוסיף את המילים 'ויהיה שְלִישׁ תואר לשני'. בכך בעצם מכוון אותנו רד"ק לדבריו בסוף שער השמות⁴⁴, שם הוא עוסק בהוראת שמות המספרים, ומבאר שם בין היתר שני משקלים בהם המספר משמש כשם תואר וכשם עצם⁴⁵. האחד, על

38 נראה שהכוונה לשלוש גלויות שגלתה יהודה לבבל, גלות יהויקים, גלות יהויכין, והגלות השלישית - גלות צדקיהו (ראה תנחומא [בובר] פרשת מסעי סימן ז).

39 ספר דקדוק מדעי ושיטתי אשר נכתב בעברית (בניגוד להרבה מן הספרים שנכתבו בערבית ולאחר מכן תורגמו, כגון ספרי חיוג' וריב"ג), ותרם רבות להבנת התנועות בלשון הקודש.

40 כן מופיע שם פירוש נוסף בדרך דומה, אשר מופיע גם בחלק העניין (ספר השורשים) שורש שלש, ובפירוש רבינו לתהלים.

41 יהיה פירוש המילה "שליש" אשר יהיה. רבינו תופס שבכל מקרה ה"דמעות" משמשות כ'מושא' במשפט.

42 גם ביאור זה מופיע במכלול (מו, ב, דפוס ליק) ואינו מופיע בפירוש רבינו למשלי, וזו דוגמא נוספת להשלמת תורתו של רבינו מתוך ספר מכלול.

43 לדעת הריק"ם "שליש" במשמעות 'דרגה שלישית' (תחת המשנה למלך) הוא שם תואר.

44 השער השני מתוך שלושה שערים בחלק הדקדוק (הוא המכונה 'מכלול' כנ"ל), אשר עוסק בהוראת משקלי השמות ונטיותיהם; דפוס ליק דף קפג, ב, ד"ה שלשה וכו'.

45 על נקודה חשובה זו עמד המפרש ר' משה העכים זצ"ל (אב"ד ק"ק אנשבאך) שפירושו נדפס

ידי הוספת יו"ד התואר למספר, כגון: שְׁלִישִׁי, שְׁלִישִׁית, שְׁלִישִׁים; והשני, המשקל 'שְׁלִישׁ', אשר משמש בדרך כלל כשם עצם המציין קצין או בעל דרגה שלישית⁴⁶. בדבריו, "ויהיה שליש תואר לשני", מגלה אפוא הרד"ק מפורשות שמשמעות המילה "שליש" בפירוש אביו היא שם תואר, כלומר: 'שְׁלִישׁ' - כמו 'שְׁלִישִׁי'. ואם כן, ותְּשַׁקְמוּ בְּדַמְעוֹת שְׁלִישׁ הוא כמו 'ותשקמו בדמעות שלישי'!

פירוש זה אף תואם במיוחד את דברי הריק"ם בספר זכרון שם, שקודם לכן מביא משקל זה של שְׁלִישׁ כשם תואר, ולא כשם עצם! אם כן ברורה לנו בס"ד כוונתו הכללית של הפסוק לפירושו של ריק"ם: ותְּשַׁקְמוּ בְּדַמְעוֹת שְׁלִישׁ - השקית אותם מדמעות - את השלישי. אלא שעדיין נשארה נקודה עיקרית שאינה ברורה, מאחר שמדובר בשם תואר, כלומר 'שלישי' הוא שם שמתאר שם אחר, כגון 'יום שלישי' - היום הוא השם המתואר, ו'שלישי' הוא השם המתאר, אם כן מיהו או מהו ה'מתואר' אליו מתייחסת המילה "שליש"? נקודה זו מוקשית במיוחד מאחר שלשון הרד"ק סתומה מאוד באומרו "תואר לשני", באיזה 'שני' מדובר, ואיך הוא מתקשר ל'שלוש גלויות'⁴⁷!

חוליה אחרונה זו מובילה אותנו לתחום נוסף הנוגע למהלך ההדרתו החדשה של ספר מכלול על שני חלקיו, אשר בין היתר נוגעת לבידור הנוסח ע"פ כתבי יד עתיקים ודפוסים ראשונים⁴⁸. מתברר באופן מופלא שבכל ארבעת כתבי היד המשמשים לההדרת הספר, וכן בדפוס קוסטאנטינא (רצ"ג), מופיעה תחת המילה "לשני" - המילה "לשבי", כשבדפוס קוסטאנטינא היא אף מנוקדת להוציא מכלל ספק - לְשָׁבִי! מתבררת אם כן מעל לכל ספק כוונת הרד"ק, שהתואר "שליש" הינו ל'שבי', כלומר לְשָׁבִי הַשְּׁלִישִׁי, הוא הוא הגלות השלישית עליה מרמזת מילת "שליש", ואשר אליה נתכוון הריק"ם⁴⁹. כך גם מוארים דברי הרד"ק בפירושו לתהלים, שמזכיר בקיצור את פירוש אביו במילים "ויתכן לפרש כי על זה הגלות אמר שהוא גלות שלישי", וכן כמעט באותו הלשון בחלק העניין (ספר השורשים) סוף שורש של"ש. מבוארת אם כן כוונת הריק"ם באופן מושלם בפירוש הפסוק: ותְּשַׁקְמוּ בְּדַמְעוֹת שְׁלִישׁ - 'ותשקמו מדמעות, את הגלות השלישית', הלא היא הגלות שבה אנו נמצאים עדיין עד ביאת גואל צדק בב"א⁵⁰.

בספר מכלול דפוס ליק, כפי שכבר הזכרנו, אם כי הוא נתקשה בגירסא כפי שניזכר בהמשך.
46 ראה דברי רבינו בספר השורשים בסוף שורש של"ש.
47 אכן בדברי המפרש שם בדפוס ליק נדחק בנקודה זו מחמת הגירסא, כפי שיתבאר להלן, ואם כי בעיקרי הדברים כיוון לאמת - נדחק מעט בדבריו.
48 המלאכה נעשית על ידי בימים אלו במסגרת מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים ביוזמתו הברוכה והכוונתו המקצועית הצמודה של הרב יואל קטן, אשר נדבה אותו רוחו להתעסק בההדרת והאדרת גדולתה של לשון הקודש לתועלת ולשמחת כל שוחריה. יזכה ויזכנו השי"ת להשלים את המלאכה בקרוב, ולהוציא מתחת ידיו דבר נאה ומתוקן.
49 ואולי נוקט רבינו לשון זו ל'גלות' על דרך הכתוב "גם היא לגלגה הַלְכָה בְּשָׁבִי" (נחום ג, י).
50 נראה ש'הגלות השלישית' משמשת כאן כמעין תמורה למילה "דמעות", באופן מטאפורי.